

УДК 340.11(477)

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Братасюк М.Г., д. філософ. н., професор,
професор кафедри теорії та історії
Тернопільський національний економічний університет

Висвітлено проблему філософсько-методологічних засад становлення правової доктрини. Розкрито сутність позитивістського та природно-правового підходів, наголошено на їх визначальному впливі на становлення легістської та юридичної (юснатуралістичної) доктрин. Підкреслено необхідність зміни правових доктрин в сучасному українському правовому розвитку.

Ключові слова: *правова доктрина, правова методологія, легістська доктрина, юснатуралістична доктрина, позитивістський підхід, юснатуралістичний підхід, антропологічний підхід, ціннісний підхід.*

Освещена проблема философско-методологических засад становления правовой доктрины. Раскрыта сущность позитивистского и естественно-правового методов, подчеркнута их определяющее влияние на формирование легистской и юснатуралистической доктрин права. Подчеркнута необходимость смены правовых доктрин в современном украинском правовом развитии.

Ключевые слова: *правовая доктрина, правовая методология, легистская доктрина, юснатуралистическая доктрина, позитивистский метод, юснатуралистический подход, антропологический подход, ценностный подход.*

Bratasiuk M.H. PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF LEGAL DOCTRINE FORMATION IN MODERN UKRAINE

In the article the problem of philosophical and methodological principles of formation of legal doctrine. The essence of the positivist and natural law approaches highlighted their decisive influence on the formation natural law and legal positive doctrines. Its accentuated on the necessity of changing legal doctrines in modern Ukrainian legal development.

Key words: *legal doctrine, legal methodology, positive doctrine, natural doctrine, positivist approach, natural approach, anthropological approach, value-based approach.*

Постановка проблеми. Для сучасного українського правового розвитку особливої актуальності набула проблема зміни правової доктрини. Ще зовсім недавно більшість українських правників була переконана в тому, що для правових реформ в Україні достатньо прийняти низку нових законів, створити нові правові інституції, наприклад, спеціалізовані суди, одних посадовців замінити іншими і проблема правового реформування буде вирішена. На рівні такого ж механістичного нормативістського мислення була придумана концепція «адаптації законодавства» України до законодавства ЄС, яка повинна була забезпечити правову євроінтеграцію і, як наслідок, – якісні зміни в правовому розвитку. Реформатори – і теоретики, і практики, як виявилось, не мислили собі правову реальність як цілісне явище, що охоплює і правову ідеологію та психологію, і нормативно-знакову реальність, і правозастосовну діяльність (С. Максимов). Їх уявлення про правове реформування як лише нормативно-законодавчі зміни, виявили наукову неспроможність такого підходу і показали, наскільки глибокою і складною є ця проблема, бо стосується вона не лише норм законодавства та правових інституцій, а найперше кодів та стереотипів мислення. Тобто, необхідна зміна глибинних мислительних структур, схем, утворень тих людей, які відповідають за правовий розвиток. Справа не в «деяких деформаціях» правової системи чи законодавства, як вважають окремі українські науковці, а в глибинних структурах свідомості, і особливо – структурах

мислення, які виявилися застарілими, такими, що не відповідають духові часу, оскільки зроблені на їх основі висновки, прийняті рішення виявилися неефективними, а то й помилковими.

Суть розробленості проблеми. Зміни форми – створення ще якихось нових інституцій, систематизація законодавства, прийняття ще десятків, а то й сотні нових законів, – це видимість реформи, позірність її, «бо, якщо залишаться незмінними засади функціонування цієї сфери і її змістовне наповнення, навряд чи в правовому розвитку відбудуться якісь помітні, істотні перетворення, які змінять нашу правову систему у відчутно стимулюючий чинник суспільного розвитку, зроблять її справді *правовою*» [1, с. 316]. Окремі аспекти цієї проблеми розробляють такі українські філософи та теоретики права, як: С. Головатий [2], В. Братасюк [3], М. Козюбра [4], М. Костицький [5], П. Пацурківський [6], Л. Петрова [7], С. Шевчук [8] та ін.

Отже, проблема полягає у зміні фундаментальних, основоположних засад правового розвитку, а не суто формальних. Тобто, на передній план виходить *проблема правової доктрини чи типу праворозуміння* (В. Нерсесянц). Доктрина (від лат. doktrina) – наукова чи філософська теорія, система, керівний теоретичний чи політичний принцип [9, с. 169]. Правова доктрина – це «*учення про керівні принципи в праворозумінні, нормоутворенні та нормоздійсненні*», – таке визначення цього концепту дає Л.В. Петрова, яка однією з перших українських правників, філософів

права підняла проблему відмови від легістської (законницької) псевдоправової доктрини та заміни її природно-правовою, юридичною [9, с. 169].

У кінці 90-х років минулого століття В.С. Нерсисянц у монографічній праці «Філософія права. – М. : Инфра-НОРМА, 1997», показав, наскільки важливою для правового життя суспільства є правова доктрина, що відповідає природі і суті людини та її часові. Він увів у науковий обіг концепт «тип праворозуміння», який можна вважати синонімом поняття «правова доктрина» і визначив його як сукупність фундаментальних, основоположних принципів, ідей, концептів, понять, категорій, цінностей тощо, що лежать в основі правового життя суспільства [10]. Можна побачити, що визначення правової доктрини Л. Петрової та типу праворозуміння В. Нерсисянца, по суті, збігаються – перший автор і другий акцентують на принципах (Л. Петрова) або основоположних ідеях чи принципах, що є одне і те ж (В. Нерсисянц). Тобто, йдеться про підґрунтя, фундамент правової будівлі суспільства, про ті основи, без яких для будівля не буде життєздатною, придатною для життя людей.

В. Нерсисянц показав у згаданій роботі, що *основних* типів праворозуміння є два: легістський (законницький) та юридичний (природно-правовий). Очевидно, типи праворозуміння можуть бути і неосновними. До концептів «тип праворозуміння» та «основний тип праворозуміння» українські правознавці, за винятком окремих філософів права, поставилися без особливої уваги. Більш інтенсивно стали розробляти поняття «праворозуміння», акцентуючи на необхідності нового, більш сучасного трактування поняття права (В. Бігун, Д. Гудима, М. Козюбра, В. Кравець та ін.). У теоретико-правових та філософсько-правових джерелах почали аналізуватися різні концепції права, що, безперечно, посприяло розвитку українського правознавства. Хоча, неувага до двох *основних правових доктрин* чи типів праворозуміння – легістського та юридичного (природно-правового), що у змістовно-смісловому та ціннісному вимірах, є несумісними, навіть взаємовиключними, зумовила появу низки наукових розробок, публікацій на тему праворозуміння або нормативістсько-позитивістського, або еклектичного плану, що не на користь правничій галузі знання. Донині українська правнича наука не дала чіткої оцінки остаточно збанкрутілому в нинішніх українських умовах легізму.

Відомий російський науковець Л.С. Мамут в кінці 90-х років минулого століття слушно зазначив, що: «Завдання перебудови політико-юридичної теорії постало на весь зріст, його потрібно вирішувати негайно. В перспективі – не косметичні операції на ній, Але насамперед поновлення її світоглядних та методологічних засад, *фундаментальних наукових понять, аксіологічних та ідеологічних принципів*»[11]. Зауважмо, йдеться про ту ж правову доктрину, якісно інший тип праворозуміння. Уже тоді, на початку 90-х років, низкою радянських правників було помічено небезпеку легістської доктрини для демо-

кратичних перетворень, її несумісність з демократичними цінностями, її негуманістичну суть.

Тому цитований автор застерігає проти «косметичних операцій» замість глибинного переосмислення засад правового розвитку. І далі у нього ж читаємо таке: «Нормативне» праворозуміння /.../ ніяким чином не може слугувати тим ідейно-теоретичним камертоном, на який повинна налаштуватися юридична наука і політико-правова практика. Воно повинно бути подолане в усіх компонентах і наслідках /.../. Обговорення проблем *корінного* оновлення сучасної науки про право та державу «не можна підмінити питанням про розробку «свіжого погляду» на ті чи інші окремі її категорії. *Відродження потребує вона уся цілком*» [11, с. 104–108]. На жаль, в українському правознавстві, зокрема теоретико-правовій галузі знання, було чимало спроб саме *частково* оновити існуючу легістську теорію права замість того, щоб «оновити докорінно» (Л. Мамут), сформувані якісно нову сучасну, гуманістичну. Навіть більше, український легізм був дуже успішно пристосований для «обслуговування» правової (чи ж правової?) сфери.

Принципова відмінність між названими основними типами праворозуміння полягає в розрізненні або ототожненні права та закону. Питання про суть права – це справжня проблема саме для юридичної доктрини, бо для легізму такого питання не існує, оскільки право для нього це позитивне державне, уже нині діюче законодавство [12, с. 32].

Спробуємо проаналізувати дві основні правові доктрини, використовуючи філософську методологію, яка дозволяє дослідити їх всебічно, цілісно, глибинно.

Цілковито виправдано Л.В. Петрова акцентує на такій особливості філософсько-теоретичного правового пізнання, як «необхідність розпізнавати філософський і науково-позитивний підхід до права» і мислити «право як елемент людського буття у його цілості і граничності» [9, с. 9]. Європейський легізм як доктрина сформувався у викінченому вигляді в ХІХ ст. з появою комплексу умов соціально-економічного, політичного та науково-раціоналістичного плану. Ця доктрина, як відомо, ґрунтована на методології юридичного позитивізму, від якого й отримала свою назву.

Використання в науці позитивного підходу саме собою не є чимось негативним. У царині природничо-наукового знання цей метод може застосовуватися успішно. Проте дуже обережно його треба використовувати в гуманітарному знанні, оскільки людське буття не зводиться лише до предметно-матеріального, емпіричного виміру, де позитивний метод, відчувачи «свою тарілку», працює бездоганно. Правознавство – це гуманітарне знання, в якому позитивний підхід може використовуватися дуже обережно й обмежено. Якщо ж його абсолютизувати, перебільшити його роль і значимість у дослідженні, то отримуємо не гуманітарне знання і науку з гуманістичним спрямуванням, виміром, а щось спотворене, механістичне, людиноненавис-

ницьке, репресивно-технократичне, раціоналістичне, одним словом «теорію держави та права».

Дивно поєднаними виявились в цій науці два різних за природою і суттю явища – держава, яка є втіленням насильства, примусу, привласнення чийось воль, і право, яке хронологічно старше від держави, є втіленням і вираженням ідеалізму та метафізики, духовно-культурного виміру людського буття, духовно-культурним феноменом [6]. На догоду тоталітарній радянській владі така квазінаука відмовилася від антропологічного підходу в праві, здійснивши підміну понять (поняття «закон» підмінивши поняттям «право»), прибравши зовнішньо-термінологічної схожості з правознавством, стала теорією неправа, яку мали вивчати і втілювати в життя всі юристи [13]. С.С. Алексєєв дуже доречно підкреслив одного разу: «Якщо підкорити право інтересам політичної боротьби, політичним пристрастям, то це кінець праву... Це ми звели право до «політичного засобу», «засобу класової держави», «волі панівного класу», якогось додатку всемогутньої держави. А втім, у тоталітарному суспільстві воно таке і є карно-заборонне, збиткове із загальнолюдської точки зору, заідеологізоване» [14].

Предметом дослідження позитивістської теорії держави і права (чи ж права?) стало дослідження закономірностей розвитку держави і права (закону, нормативного акту). Досліджуючи лише одну із форм буття права – нормативний акт, закон, ця теорія претендувала на універсальність, що фіксувалося у назвах посібників і підручників: «Загальна теорія держави і права», або ж: «Загальна теорія права та держави». Проте, претендуючи на універсальність, ця теорія з усіх сил оминала і оминає категоріальне мислення, послугуючись лише поняттями, чи то «терміно-поняттями», цими інструментами розсудкового мислення, шарахається ціннісного підходу, не використовує навіть переваг діалектичного методу, який нею постійно декларується як метод пізнання. Та чи не найбільшим недоліком цієї квазінауки було і є те, що вона, будучи державоцентристською, позбавлена гуманістичного виміру, принижує людину з її людською гідністю і правом перед державою і законом, який є, радше, політичним інструментом, а тому вона і не може слугувати демократичному суспільству.

Грунтуючись на предметно-чуттєвому досвіді, позитивізм є формою виродженого раціоналізму. М. Бердяєв, осмислюючи це явище у філософському і науковому житті Західної Європи, наголошував, що «позитивізм – це антиренесансне явище і криза гуманізму», це «якийсь нелюдський акт пізнання, очищений від всього гуманістичного» [15, с. 126].

Позитивізм – це раціоналізм розсудку, який все підраховує, розраховує, зіставляє, вимірює, відсікає, препарує, на все накладає свої утилітарні форми, в які не втискаються смисли і цінності людського буття. Отже, *позитивістський підхід вимагає відмови від ідеалізму та метафізики, від духовності та гуманізму*. Позитивізм, в кінцевому підсумку, загрожує людині знищенням, деперсона-

лізацією, духовною деградацією. Проти його реакційної сутності виступали такі відомі філософи права минулого як: П. Юркевич, П. Новгородцев, Л. Петражицький, Б. Кістяківський та ін..

Несприйняття, тотальне заперечення всілякого зв'язку правознавства з людинознавством, усілякою філософією людини, метафізикою – це характерна вимога юридичного позитивізму. Загалом же, юридичний позитивізм людину цілковито не заперечує. Він заперечує найперше людину-особистість. «Людина на групи», тобто людина цілковито поглинена колективістським «ми», індивід, особа, особина, що позбавлені особистісного «я», індивідуальності, автономії, свободи вибору тощо легістською доктриною визнаються. Це цілковито негативний образ людини в праві. Ця людина недостатньо мисляча, – вона постійно потребує опікуна в особі держави, яка засобом нормативних актів, сукупності норм державного позитивного права «спрямовує» її на шлях правильного життя. В цієї людини недостатньо розвинена свобода волі, вона приймає готові рішення ззовні – від закону, від влади, свобода власного вибору – мінімальна. Ця людина вічно зобов'язана державі – за права, які нібито «надані» їй державою, за всі блага, якими вона користується, за все, що має нині, матиме завтра, за те, що живе – це постійний комплекс меншвартості перед державою, це вічне приниження перед владою, вічна відповідальність перед нею, і залежність від неї. Людина – це суто емпірична істота, що має бути підпорядкована державно-владній волі.

Правознавці-позитивісти наголошували, що *і право, має бути лише емпіричним, чуттєво-предметним, фіксованим, а не метафізично-ідеальним явищем*. Єдино можливим і правильним, вважали вони, є лише державне, позитивне право – на протигагу природному, т. з. негативному праву. Негативне, бо невиписане, невизначене, неокреслене, незмінне тощо. Вивчення тому вартує лише державне право. Оцінка й критичний аналіз його при цьому позитивістами заперечувалися.

Загалом право з позицій позитивістського підходу трактується як система чи сукупність правил поведінки, що створені державною владою, має загальнообов'язковий характер і охороняються державою від порушень. Як бачимо, мовиться про державне право, вірніше законодавство, яке єдино і називається правом – юридичні позитивісти роблять підміну понять: закон називається правом, псевдоправові утворення (нормативна поведінка, неправові закони, неправові норми, законосвідомість тощо) теж отримують назву правових явищ. Інших форм права або ж немає, або ж вони недосконалі, несправжні, відносяться скоріше до моралі, а не до права, як, напр., корпоративне чи звичаєве право. Відповідно до такого трактування права держава є монополістом в правій сфері: вона його створює, вона його «надає» людині, вона його охороняє від порушень. Людина ж – всього лиш об'єкт законницького впливу держави на себе.

Юриспруденція, на їх думку, має справу не з сутностями, а лише з правовими явищами, з тим, що є зловні, і те, що стоїть за ними, ніколи не стане надбанням науки. *Позитивізм керується у ставленні до людини і суспільства відповідною методою: основні методи – це спостереження і точні (аналогічно природничим) методи фіксації явищ та описування їх взаємодії та зв'язку, а не дослідження метафізичних першопричин явищ.* Пізнати сутність права та держави неможливо і немає потреби, вважали представники юридичного позитивізму [16].

Позитивістське обмеження теорії права розробкою догми права, дослідження лише формального його боку, є за суттю, підміною власне наукового вивчення права формально-технічним описуванням, – слушно підкреслює В. Нерсисянц [12]. Ця позиція юридичного позитивізму веде фактично до ототожнення права і закону, жодних суттєвих відмінностей в такому разі між ними виявити неможливо. Які наслідки цього ототожнення? Принцип тотожності права та закону, що лежить в основі легістської доктрини не дозволяє відрізнити правові явища від не правових, свавільних: неправову норму від правової, не правовий закон від не правового, неправову, тоталітарну державу від правової тощо. Це ототожнення благословляє свавілля державної влади стосовно людини та її прав.

Важлива вимога юридичного позитивізму – *очищення права від аксіологічного виміру, ціннісних сенсів.* Очищене від ціннісно-ідеалістичного виміру право перетворюється в суто матеріальне, емпіричне, об'єктивне явище, що не має нічого спільного із загальнолюдською духовно-культурною творчістю, із загальнолюдськими цінностями, які є ідеальними смислами права. «Очищення від цінностей» знищує право, підміняє його свавіллям влади, насильством, втіленим у законі.

«Законність, – пише Л. Петрова, – це кредо юридичного позитивізму. Вона вимагає строгого, точного, невпинного виконання законів. Багато сьогоднішніх юристів, особливо практиків, вивчених на доктрині юридичного позитивізму, суть правової держави вбачають саме у строгому дотриманні законів. Мислити інакше заважає їм відсутність сучасних правових знань. Цим юристам потрібна професійна перепідготовка» [9, с. 176]. На жаль, актуальність цих слів, нині, після Революції Гідності, анітрохи не зменшилася. Небесна сотня загинула від куль тих, хто ототожнив право та закон, хто цінував владу і закон більше від людини, хто вважав, що цінність права-закону – у дієвості, здатності «навести порядок» будь-яким способом.

С.С.Алексєєв писав у свій час про принцип законності наступне: «Сама по собі законність, як одна лише вимога виконання діючих юридичних норм, тобто без оцінки юристом-практиком того, який перед ним закон, кому він слугує, цілком сумісна з тоталітаризмом. Більше того, тоталітарний режим потребує «такої» законності. Бо ж за умов тоталітаризму діючі закони звернено в основному не до органів влади / вони залишають їм широкий і неконтрольований простір для

свавілья /, а усією своєю строгістю звалюються на громадян, їх об'єднання, групування. І ось тут, в цьому напрямі тоталітарному режиму потрібна найбільш строга законність, безумовне виконання юридичних норм. Тут те, що називається «підтримкою законності», обертається адміністративною репресивною практикою» [14].

Позитивізм благословляє закон як втілення волі влади, як засіб агресії її проти людини на репресії та насильство, на заперечення та знищення права. Закон, який розходиться з правом, його ідеєю та духом, стає знаряддям ствердження безправ'я та людиноненавистництва. Усвідомлюючи цю небезпеку, в демократичному суспільстві необхідно створити механізм контролю за якістю законодавства найперше в плані відповідності його ідеї права. Принцип *правової законності* як втілення справедливості, рівності, свободи, поваги до людини тощо, як явище загальнолюдське, наповнене гуманістичними смислами, може бути надійним інструментом недопущення використання закону у вузькокласових, групових, особистих політичних цілях.

У цій доктрині в силу заперечення філософсько-світоглядного підходу, ідеалізму та метафізики право постає відірваним від людини, від суспільства, від природно- та культурно-правових регуляторів суспільних відносин, таких як мораль, релігія, звичаї, традиції, мистецтво тощо. Г. Мальцев, осмислюючи наслідки абсолютизації позитивістського підходу в праві, справедливо зазначив таке: «Право опинилося поза громадянським суспільством. Воно цілком увійшло до галузі державного буття, перетворилося в якийсь агрегат із статей та параграфів, /.../ зробилося /.../ засобом утвердження могутності державного апарату, оформлення його команд... Якщо перечитати наші підручники з теорії держави і права, можна подумати, що юридичні норми створюються в «реторті» законодавця, вирощуються мов штучний кристал за лабораторних умов, а потім привносяться в життя через особливий механізм правової регуляції» [17, с. 17].

А далі цей автор зауважує дуже слушно про юридичну освіту, що стала насправді законознавчою, і про *необхідність формування нової правової доктрини через використання філософсько-світоглядних підходів:* «Проблема права викладається ізольовано від проблем особистості і проблем суспільства, від проблем моралі... Філософське розуміння права повинно бути повністю спрямоване на людину. В новому праворозумінні, я маю надію, буде відображено одвічну сутність права, /.../ забезпечення і захист людської свободи, визначення її можливостей, меж і гарантій» [17, с. 17].

Проблема оновлення правничої методології цілком закономірно постала перед українськими правознавцями і розв'язати її – означає дати зелене світло на якісні зміни в правознавчій науці. Проте українськими правознавцями в плані формування нової методології правознавства зроблено поки ще небагато. Мабуть, ця робота і справді робилася в недостатній мірі, бо за два з лиш-

ком десятиліття української незалежності не сформовано у завершеному вигляді ні нової правової доктрини, ні теорії побудови національної правової держави. Низка українських філософів права (О. Бандура, В. Бігун, Д. Гудима, О. Грищук, Є. Івашев, Л. Петрова та ін.) наголошують на необхідності ствердження у праві антропологічного підходу, який посприє сучасному трактуванню права відповідно до сучасної філософії людини. «Усі сучасні правові держави безумовним чином визнають головною передумовою свого існування доктрину природного права» [9, с. 168]. Саме природно-правова доктрина стане тією ідеологічною та методологічною основою, на якій стане можливим входження українців в європейський правовий простір. Природно-правові цінності та принципи мають стати засадничими не лише для розвитку українського законодавства, а й для правозастосовної діяльності, для юридичної практики, для юридичної освіти.

Природно-правова доктрина ґрунтується на якісно іншій філософсько-світоглядній основі. Найперше вона стверджує і захищає такі цінності як: життя, людина, її людська та особиста гідність, права, свободи, справедливність, рівність, добро, спільне благо тощо.

Важкий досвід українського правового розвитку останніх двох десятиліть має застерегти правників проти використання збанкрутілого філософсько-світоглядного підґрунтя у справі здійснення таких необхідних реформ і побудови правового суспільства. «Якщо ж робити спроби в рамки старої філософської методології втиснути теорію побудови національної правової держави, то треба мати на увазі, що крім спотвореної національної держави і спотвореного національного права, нічого не отримаємо. Стара методологія і теорія цивілізованої держави є чужорідними явищами, які заперечують і спростовують одне одного» – про це відома авторка написала ще у 1995 році [9, с. 168], і, схоже, не помилилася, бо час підтвердив цю думку. Нині українці вже пережили прийняття «законів 16 січня», розстріл владою Небесної сотні, вони мають «спотворену на-

ціональну державу», що лише за формою нагадує національну, і таке ж «спотворене національне право», що теж доволі часто лише за формою нагадує його.

ЛІТЕРАТУРА

1. Патеї-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права / М.Г. Патеї-Братасюк. – К., 2010. – 393 с.
2. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С.П. Головатий. – К., 2009. – 44 с.
3. Братасюк В.М. Правова реальність як форма вираження інтелектуальної традиції епохи (на матеріалів романо-германської правової сім'ї) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 «Філософія права» / В.М. Братасюк. – К., 2005. – 198 с.
4. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. Козюбра // Українське право. – 2006. – № 1(19). – С. 15–24.
5. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. праці / М.В. Костицький. – Чернівці : Рута, 2009. – 576 с.
6. Пацурківський П.С. Діалектика права і держави: необхідність зміни парадигмальних підходів / П.С. Пацурківський // Українське право. – 2006. – № 1 (19). – С. 33–38.
7. Петрова Л.В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс) : монографія / Л.В. Петрова. – Х. : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1998. – 505 с.
8. Шевчук С. Доктрина верховенства права і конституціоналізму: історична генеза і співвідношення // Право України. – 2010. – № 3. – С. 52–61.
9. Петрова Л.В. Нариси з філософії права / Л.В. Петрова. – Х., 1995. – 260 с.
10. Нерсисянц В.С. Юриспруденція / В.С. Нерсисянц. – М., 1997.
11. Мамут Л.С. Сверим ориентиры: наука о государстве и праве нуждается в радикальном обновлении / Л.С. Мамут // Пульс реформ/ Юристы и политологи размышляют. – М. : Прогресс, 1989. – С. 104–108.
12. Нерсисянц В.С. Філософія права.
13. Бачинин В. А. Філософія права и преступления.
14. Алексеев С.С. Год на пути к верховенству права / С.С. Алексеев // Известия. 1991. – 17 июля.
15. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека Опыт персоналистической философии / Н.А. Бердяев // Царство Духа и царство Кесаря. – М. : Республика, 1995. – 383 с.
16. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. – М., 1910. – Вып. 1.
17. Мальцев Г.В. Право, свобода, демократия : материалы «круглого стола» / Г.В. Мальцев // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 11–18.